

ՇԱՀ-Ի-ԱՐՄԵՆՆԵՐ

Հ. Գ. ԹՈՒՐՇԱՆ

Փոքր Ասիա թերակղզում սելջուկների հիմնած առաջին, առավել զորեղ սուլթանությունը Իկոնիան էր։ Պապի կողմից մոնղոլների մոտ ղեկավար ուղարկված հալանդացի Վիլլեմ Ռուբրուկը (1220—1293) 1253 թ. անցնելով Իկոնիայի միջով, գրել է, որ Իկոնիայի բնակչության տասից ինը հայեր ու հույներ են և տասից միայն մեկը՝ թուրք։ Նա գրել է, որ երկրի առևտուրը, արհեստները, երկրագործությունը գտնվում են բացառապես հայերի ու հույների ձեռքին¹։ Ահա՛ թե ինչու Իկոնիան պատմության մեջ մտել է «Ռումի» (հունական) սնունդով։

Իկոնիայի սուլթանության քայքայումից հետո բարձրացած օսմանյան կայսրության մասին Միլլերն անգամ գրում է, որ «Թուրք աղղությունը կազմավորվում էր ուրիշ աղղություններից շատ ավելի՝ դանդաղ և կայսրության մեջ փոքրամասնություն էր կազմում։ Չնայած թուրքական ֆեոդալների ասիմիլյատորական դաժան քաղաքականությանը, թուրք բնակչության քիչ թե շատ կոմպակտ խմբեր դոշացան միայն Անատոլիայում և Արևելյան Թրակիայի՝ Ստամբուլին հարող մասերում։ Մնացած շրջաններում թուրքերն այնպես էլ չկարողացան ասիմիլյացնել արմատական բնակչության հիմնական զանդվածը և իրենք էլ չասիմիլյացվեցին, մնալով, ըստ էության, ռազմական օկուպանտներ։ Թուրքական նվաճումը պատմական դժբախտություն դարձավ նվաճված ժողովուրդների համար՝ կասեցնելով նրանց սոցիալ-տնտեսական զարգացումը»²։

Թուրքերը արևմուտք եկան ինչպես սելջուկյան կազմակերպված պետության դուր-հորդաններով, այնպես էլ այդ զորական մեծ ուժի ճնշման տակ տեղահան արված ցեղախմբերով, որոնք շարժվում էին սելջուկյան զորքի թե առջևից և թե՛ հետևից։ Կազմակերպված բանակն ու նրա վրա հենվող պետությունը հաղիվ մի քանի տասնամյակի կյանք ունեցան, սակայն մեկ անգամ արդեն տեղահան արված ցեղախմբերը շարունակում էին ալեկոծվել և ալեկոծել երկիրը հորասանից մինչև Էգեյան ծովը՝ միշտ ձգտելով գտնել ավելի հարմար արոտավայրեր, հարվածելով մեկը մյուսին և խժոժություններ գործելով տեղական երկրագործ խուղաղ բնակչության դիմին։ Թուրքական բազմաթիվ ու բազմազան ցեղախմբերի հետ շարժվում էին նաև իրանական ծագում ունեցող վաշկատունները՝ ղելիմները, թաթերը, թալիշները, նամանավանդ քրդերը, որոնք թուրքերից էլ առաջ ձգտում էին մտնել Տարոն-Տուրուրերան, սակայն Բյուզանդիան ամբողջ երկու դար նրանց շարունակ հարստ էլ չպրտել։ Սելջուկների առաջ բերած վայրիվերումների ժամանակ, երբ Բյուզան-

¹ Պ. Ռ. Ֆ. Հ. Ու. Հ. Հ. ա. կ. յ. ա. Ն, Ուղեգրություններ, հատ. VI, էջ 30։

² „Большая Советская энциклопедия“, հատ. 43, III, 1956, էջ 493։

դիան սլարոված էր, Մրվանյան բրդերին հաջողվում է գրավել Խլաթը (Ախլաթ) և հաստատվել Վանա ծովի հյուսիս-արևմուտքում (1093—1100 թթ.):

Մելիք-Շահին (1072—1092) և հատկապես նրա պարսիկ տաղանդավոր վեզիր Նիզամ-ալ-Մուլքին հաջողվեց թուրքական ցեղերի շարժման հետևանքով առաջացած աշերաժուխյուններից և վայրիվերումներից հետո որոշ շահիով նորմալացնել կյանքը և վերականգնել քարավանային առևտուրը, որը կենդանություն էր տալիս քաղաքներին: Մելք վերապահումը («որոշ շահիով») ունի իր բացատրությունը: Թուրքերենի մեջ «ֆեոդալիզմ» իրավակարգի հասկացողության դիմաց կա միայն մեկ բառ՝ «դերերեյիք», որ բառացի թարգմանություն է նշանակում է «ժողովարանություն» կամ «հովիտապետություն», որ սխալ կլինեի կապել սոսկ ոռոգման սիստեմների հովանավորության հետ: Վաշկատուն անհանգիստ ուժերի առկայության դեպքում պետական իշխանությունը տարածվում էր միայն հովիտ-ձորերի և դաշտավայրերի վրա: Իշխանություն և իշխանավորների համար լնուները մնում էին անմատչելի և անհնազանդ: Այնտեղ գործում էր իշխանության բացակայությունը՝ կողոպուտի, սպանության, անիշխանության ավաճակալ արտոնությունը: Մելիք-Շահին ու նրա վեզիրին դժվար թե հաջողված լինեի իրենց փաստական իշխանությունը տարածել իրենց ընդարձակ սուլթանության նաև լեռնաստանների վրա և հնազանդեցնել վաշկատուններին (յուրյուկներին), որոնք Թուրքիայում և Պարսկաստանում մինչև XX դարը պահպանել էին այնպիսի յուրօրինակ անկախություն, որ կենտրոնական կառավարությունը հարկադրված էր ոչ միայն ձանաչել նրանց կիսանկախությունը, այլև գործարքի մեջ մտնել «յուրյուկ» — «աշիրթներ» պետերի հետ և ձանաչել նրանց դերիշխանությունը (Թուրքիայի հայկական վիլայեթներում, Պարսկաստանի հյուսիս-արևելքում և հարավում) նաև մոտակա հովիտ-դաշտավայրերի և փոքրիկ քաղաքների բնակչության վրա: (Փակագծերի մեջ ասենք, որ օսմանյան կայսրությունը, աստիճանաբար ուժեղացնելով կենտրոնական իշխանությունը, առաջին հերթին վերացնում էր այն լեռնաստանների կիսանկախությունը, որտեղ ապրում էին ոչ-մահ-մեդականներ (օրինակ՝ Զեյթուն, Սասուն, Հեքյարի), և դեռևս կիսանկախ մնացած այդ բրիստոնյաների դեմ մղած պայքարում օգտագործում էր նաև մահ-մեդական «յուրյուկներ» զորական ուժը: Երբ ոչ միայն բրիստոնյաների կիսանկախությունը, այլև բրիստոնյաները վերացան Թուրքիայում, թուրքերն սկսեցին պայքարել նաև կիսանկախ մնացած մահ-մեդական լեռնականների դեմ (1919—20 թթ. չերեքները՝ դեմ՝ Խուդավենդիբյարի շրջանում և 1926—27 թթ. բրդերի դեմ՝ Դերսիմում և այլուր):

Մելիք-Շահից հետո նրա ժառանգորդները չկարողացան ապահովել ընդարձակ սուլթանության ամբողջականությունը: Թե՛ սելջուկ սուլթանների և թե՛ անգամ երկու դար հետո մոնղոլ իշխանների ժառանգորդները արևելյան շվայտության մեջ և հարևանների մաշող կյանքում խամրած՝ պարսկերեն ոտանավորներ էին թխում Խորասանից մինչև Իկոնիա՝ իրենց զորապետներին վերափստահելով կամ թողնելով երկրի կառավարման դժվարին գործը: Իսկ այդ զորապետները առանձին երկրամասերում հեշտությամբ անկախանում ու իրենց դինաստիաներն էին հիմնում՝ աթաբեկ, Լմիր, անգամ նաև սուլթան ու շահ տիտղոսով: «Յուրյուկ» — վաշկատունների սանձարձակություններին հակադրվող նրանց հիմնական զորական ուժը վարձկան զորքն էր, որ մեծ մասամբ ռավաբգրվում էր ստրուկներից (մամլուկներից): Շարունակական ասպատա-

կույթյունների այդ դարերում, երբ հաղթողը դերուն չէր սպանում, վերջինս դառնում էր հաղթողի ստրուկը, որին տեղի հաղթողի սեփականության իրավունքով օգտագործում էր ըստ ստրուկի ընդունակությունների: XI դարի վերջերից մամլուկությունը Մերձավոր Արևելքում դառնում է տարածված երևույթ, անգամ ինստիտուտ: Մամլուկներից ոմանց հաջուկվում էր, ստրուկ հորջորջվելով հանդերձ, դառնալ ինքնուրույն իշխանավորներ և հիմնել իրենց դինաստիաները: Եգիպտոսի ցայտուն օրինակից (1250) շատ առաջ ստրուկ էր Գանձակում ուժեղացած Փեհլևիների ղեկավարության հիմնադիր Ելզկուղը (1136), ինչպես կոնստանթնյան, ստրուկ էր Խլաթում Շահ-ի-Արմենների ղեկավարության հիմնադիր Սուլեմանը (1100) և այլն:

* * *

Միխայել Ասորին հայտնում է, որ 1100 թ. «եկն... ՚ի կողմանս հայոց ամիրայ մի Սուլեման անուն, աղգաւ թուրք, և կոչեցին զնա Շահի Արմեն, որ է թաղաւոր Հայոց»³:

Շահ-ի-Արմենների երկրի մասին պատմագրությունը դեռևս բավարարվում է այն ժլատ տեղեկություններով, որ Ստենլի Լեն-Պուլը հաղորդում է իր «Մուսուլմանական դինաստիաները» գրքում, թեև կասկածում է դրանց ճշտության վրա:

«Սուլեման Ալ Կուբրին,—գրում է նա,—որն այդ անունն ստացել էր ժամանակին Իսմայիլ Կուբր-Աղ-Դինի ստրուկը լինելու համար, 1100 (493) թ. քուրդ մրվանյաններից զրավեց Խլաթ քաղաքը Հայաստանում: Նրա հետնորդները և մամլուկները շարունակեցին կառավարել այդ մարզը մի հարյուրամյակ, մինչև որ էյուբյաններն այն նվաճեցին 1207 թ.:

Սուլեման Աղ Կուբրին իշխել է	1100—1112 թթ.
Զահիր Աղ-դին Իբրահիմ Շահ-Արմեն	1112—1127 թթ.
Ահմեդը	1127—1128 թթ.
Նասիր Աղ-դին Սուլեման II-ը (Միրան-շահը—Երկարակյացը)	1128—1183 թթ.
Սեյֆ Աղ-դին Բեկ Թեմուրը	1183—1193 թթ.
Բադր Աղ-դին Աբ-Սուլեմարը	1193—1198 թթ.
Մանսուր Մուհամեդը	1198—1206 թթ.
Իզ-Աղ-դին Բալբանը	1206—1207 թթ.» ⁴ :

Անգլիացի Լինչը, գրելով Խլաթի մասին Ստենլի Լեն-Պուլից տասնամյակներ հետո և վկայաբերելով նաև իր հայրենակցին, նկատում է, որ «Այդ (այսինքն՝ Մրվանյան—Հ. Թ.) քրդերի տիրապետությունը, ըստ երևույթին, այնքան ծանր էր, որ բնակիչները նրանց քշեցին և Ատրապատականի Մարանդայի սելջուկ նահանգապետի նախկին ստրուկին՝ սելջուկյան ծագում ունեցող մի գորապետի հրավիրեցին քրդերի փոխարեն իշխելու երկրի վրա: Այդ գորապետը, որի անունը Սուլեման էր, հիմնեց այսպես կոչված սելջուկյան դինաս-

³ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն:

⁴ Стенли Лен-Пулль, Мусульманские династии, էջ 113:

տիա, որը Հայաստանի թագավորների փառահեղ տիրությունը Ախլաթում ընդգրկող ավելի քան մեկ դար (1100—1207)»⁵։

Հայ հին պատմագրությունը էպիգրֆիկ տեղեկություններ է հաղորդում վերոհիշյալ շահերից նասիր-ադ-դին Սուքման 2-րդի (Երկարակյացի) և Սեյֆ-ադ-դին Բեկթեմուրի մասին։

Խոսելով 1139 թ. անցքերի մասին, Վարդան պատմագիրն անդրադառնում է, որ «Եօթն ամօք նախքան զայս Շահի Արմենն տիրեաց Երկրին խաթայ և այլ բազում քաղաքաց, որ էր թոռն Սուքմանայ, և սպան զհանիկն իւր, որոջ սպանեալ էր զորդիսն և կալաւ իշխանութիւն։ Եւ իբրեւ զարգացաւ սա, կամեցան և զսա հեղձուցանել, որ և դերժեալ Աստուծոյ յաջողելովն և տիրեաց Երկոտասան քաղաքաց, և կոչեցաւ թագաւոր հայոց. որ է Շահի Արմեն բոտ իւրեանց լեզուին։ Որ և փեսայացոյց ինքեան զՍալտուխն (Կսրնո էմիրը,—Հ. Խ.) և խորհեցաւ նովաւ բարի առնել աշխարհի։ Ծորում ժամանակի էր և Ելուկուզ Աթաբակն նովին բարի կամօք յԱստուծոյ եղեալ Երեքեան սոքա քրիստոնէսէր և աշխարհաշէն...»⁶։

Շահ-ի-Արմենն Սուկման II-ի, նրա փեսա՝ Կսրնո էմիր Սալտուխի, Գանձակում նստող Ելուկուզ Աթաբակի հասցեին «քրիստոնէասեր» և «աշխարհաշէն» ածականները, գրեթե նույնությամբ, կրկնվում են նաև XIII դարի հիշատակարաններից մեկում⁷։

Վարդան պատմագիրը բերում է նաև առանձին միջադեպեր, որոնք աներկբա են դարձնում եթե ոչ բոլոր Շահ-ի-Արմենների, ապա իր երկիրը խոր խաղաղության մեջ պահող այս Սուքման II Երկարակյացի (Միրան շահի) քրիստոնեասեր քաղաքականությունը։

Սովի տարին որբերին և այրիներին օգնող միջադեպի մի հայ քահանաւ երկրե-երկիր շրջելով և քարոզ կարդալով ժամանում է նաև Շահ-ի-Արմենների երկիրը.

«Եւ ել ընդ առաջ նորա,—հաղորդում է Վարդան պատմագիրը,—Շահ-ի-Արմենն մեծաւ հանդեսիւ, և խնդրեաց ի նմանէ աղօթս, և ամոյծ պատուով ի քաղաքն։ Եւ զի յանդիմանէր զպոռնիկ քահանայսն քսեցին զնա առ Շահն, թէ լրտես է Հոռոմ թագաւորիս և ևստն քարկոծել զնա. յորոյ վերայ տեսին լոյս երկնային զերիս տիւս և զերիս գիշերս. զոր տեսեալ շահն աւաղեաց զմա՝ սրբոյն և ևս հրաման պատուիլ զոսկերս նորա»⁸։

Վարդան պատմագիրը բերում է մի ուրիշ, էլ ավելի ուշագրավ և պերճախոս միջադեպ։ Աստվածատուր անունով մի մարդ, «զոր Աղբրկայ կոչէին, յԱրձէշ քաղաքէ» հորենական ամբողջ կարողությունը բաժանում է աղքատներին. «Եւ տեսեալ զբարեգործութիւն նորա բազումք ի Տաճկաց գային առ նա, և մրերտեալ ի նմանէ լինէին քրիստոնեայր։ Եւ տեսեալ անհաւատիցն, եթէ նա է պատճառք այնմ ամենայնի կամէին սպանել զնա, և յայտնի ոչ իշխէին վասն բազմութեան ժողովրդոց»⁹։ Ուրեմն, ուզում էին սպասել վտանգավոր դարձած հայ սուրբին, կարող էին սպանել, բայց այդ բանը բացահայտ անել չէին կա-

⁵ Л и н ч, Армения, т. II, էջ 355։

⁶ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալս, Վենետիկ, 1862», էջ 123—124։

⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», 13—16-րդ դդ., հատ. 2, էջ 134։

⁸ Վ ա Ր Դ Ա Ն, նույն տեղում, էջ 125։

⁹ Ն ո Վ Ն, տեղում, էջ 173։

յող, «վասն բազմութեան ժողովրդոց», որ հայություն էր Եթե իկոնիայում, ինչպես տեսանք, թուրքերը կազմում էին բնակչության միայն տասը տոկոսը, ապա անտարակուսելի է. որ թուրքերի տոկոսը շատ ավելի աննշան պիտի լիներ Տարոն-Տուրուբերանում, որը Շահ-ի-Արմենների թագավորության տերիտորիան էր:

Մեր տեղեկությունները աղքատիկ են հյաթի Շահ-ի-Արմենների մասին, սակայն կան այնպիսի անվիճելի վկայություններ, ինչպես, օրինակ, հարուստ ու նշանավոր հայկական վանքերի առկայությունը Շահ-ի-Արմենների տիրապետության ենթակա հողերում: Այնտեղ էր գտնվում միջնադարյան հայ աշխարհիկ կյանքի ղիսավոր հավաքավայր, ժողովրդական խաղերի դպրոց Ս. Կարապետի վանքը, որ դարեր շարունակ ժողովրդի կողմից անվանվել է «Մշո սուլթան սուրը Կարապետ»: Այնտեղ էին գտնվում նշանավոր Ս. Առաքելոց վանքը, այդ վանքի մշակութային աշխատանքը շարունակող Մեծոբա վանքը (հյուսիսում), Մեծոբա վանքի հետ սերտորեն կապված Խառաբաստա կամ Սուհառայի վանքը, որոնք միասին այնքան հռչակալից դործունեություն ծավալեցին ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը էջմիածնում վերականգնելու գործում:

Իր «Հայապատմի» մեջ անդրադառնալով Սասունին և Առաքելոց վանքին, Ալիշանը, չդիտես ինչու երկիրն անվանելով «քրտարոյն», երբ դեռ քրդերը չէին հաստատվել այնտեղ, գրում է.

«Զարմանալի իմն է՝ այն խորտուրորտ, անհարթ, անծանոթ քրտարոյն երկրի մեջ՝ այսպիսի ազնիվ արյամբ, սրտիվ և հողովով դալիլն այնպիսի ատեն, նման այն պայծառ դունադույն ծաղկանց, որ թեև քարանց մեջ բուսնին, բայց պարտիդաց ծաղիկներեն թերևս ավելի ակնախտիղ երևին: Նկատելի է ևս այդպիսի կես վայրենի խորշերում՝ ոչ միայն հայոց հին ազնվականաց սերունդներ դալիլ, այլև այնքան իշխող և տեր, որ մինչև իրենց կանանց այլ կոչվիլ րազունի՝ հայ և արար լեզվավ»¹⁰:

Ալիշանի այս զարմանքի բացատրությունը տալիս են Մատթեոս Ուռհայեցին և արար աշխարհագիր Յակուտին:

Բանն այն է, որ Կապադովկիայում կոտորված Բագրատունիների և Արծրունիների զարմերը, ինչպես նաև աշխարհական մնացած Պահլավունիները ապավինել էին Եղևսիա (Ուռհա), որտեղ Բարսեղ (Վասիլ) անունով մի հայ իշխանի հաջորդվել էր տեր դառնալ քաղաքին: Խաչակիրներից խարվելով, 1098 թ. այս Վասիլը Եղևսիան հանձնել էր ֆրանկներին: Դամասկոսի Զանդյանները 1144 թ. դրսևում են Եղևսիան և կոտորում ու փախուստի մատնում քաղաքի քրիստոնյա բնակչությունը: Շնորհալին իր «Ողբ Եղևսիոյ» մեջ երգում է «զինակիրք որք են վերջին». իսկ Մատթեոս Ուռհայեցին, որ բանաստեղծ չէր, այլ ժամանակագիր, առանց բանաստեղծական այլաբանության, պարզ գրում է.

«Եւ եղև սուղ սաստիկ ամենայն տանն Հայոց. վասնզի առ նա (Բարսեղ իշխանը, — Շ. Թ.) էին ժողովեալ մնացեալ զօրքն Հայոց և ամենայն ազգ Բագրատունեաց և Արծրունեաց և որդիքն իրապաւորացն Հայոց և ամենայն ազգն Պահլավունեանցն հանդերձ ազատագունդ զօրօքն հայոց առ նա կային հանգու-

10 Շ. Ղ. Ալիշան, Հայապատմ, էջ 391:

դեպի մեծաւ փառաբանութեամբ և աթոռ հայրապետութեան առ նա եղև (ի կարմիր վանս)»¹¹։

Եղիսիայի անկումից (1144) հետո հայ թագավորական և նախարարական տների վերջին զարմերը ապաստանելու այլ տեղ չունին, քան Շահ-ի-Արմենների երկիրը։ Արար հեղինակը խոսելով Կիլիկիայի Ռուրիկյանների հանցագործության մասին, երբ Ռուրիկյանները 1193—1194 թթ. սպանեցին Գրիգոր տղա Պահլավունի կաթողիկոսին և նրա քրոջ որդիներին՝ Հեթում-Վասիլ և Շահնշահ Պահլավունի-Մամիկոնյաններին, ապա խեղդամահ արին Գրիգոր Քարավեժ Պահլավունի կաթողիկոսին, գրում է. «Եվ այս կերպով վերջացավ Դավթի գերդաստանի կաթողիկոսությունը Կր լսեմ, թե հիշյալ ընտանիքին մարդ չէ մնալած հիմա այդ կողմերը՝ խնդրո առարկա պաշտոնը ստանձնելու համար Լյո գերդաստանին պատկանյալ անհատներ կան հյաթի կողմերը միայն»¹²։

Այսպիսով, Շահ-ի-Արմենների երկիրն էին ապավինում ո՛չ միայն հողն ու քաղաքական իշխանությունը կորցրած և արևմուտքում հայաժանքի ենթարկվող հայկական թագավորական ու նախարարական տների վերջին զարմերը, այլև Շահ-ի-Արմենների հովանավորության տակ էին մտնում Սասունում ու Վասպուրականում դեռևս իրենց հայրենականը պահպանած հայ իշխանները։

Վարդան Արևելցին հաղորդում է, որ Սուլեման II Երկարակյացը (Միրան Շահր) մի անգամ գնում է Սասնո զով լեռներում քեֆ անելու և որ այդպիսի մի ուղևորության ժամանակ Սասնո իշխան Վիգենը շրջապատում է այն տունը, որտեղ գտնվում էր Սուլեմանը։ Վիգենը բռնում է հյաթի թագավորին, բայց ուխտ կապելով նրա հետ, սիրով բաց է թողնում։ «Այս Շահի Արմեն գնացեալ ի Սասուն յօրանայր ի գեօղի միում. և լուեալ Վիգենայ տեառն երկրին երթեալ ի գէշնրի միում պատէր գտունն յսրում կայր, և յասելն ումեմն ի կատակս. Այ Վիգեն, ուր ես, եա պատասխանի ընդ երդն և ասէ. կամ աւասիկ շնորհօքն Աստուծոյ։ Եւ կայեալ տանի յամուրս իւր. և գկնի աւուրց արձակէ ուխտիւ և երդմամբ սիրոյ»¹³։

Ինչպիսի տեսնում ենք, խաղաղասեր Սուլեմանի (Միրանի) և Վիգենի հարաբերություններն այնքան էլ թշնամական չեն եղել։ Այսպիսի փոխհարաբերությունների պայմաններում միանգամայն անտարակուսելի է դառնում Միխայել Ասորու այն հաղորդումը, որ Սասունի հայ իշխանները հնուց անտի իրենց ձեռքը պահած բերդերը կամովին հանձնում են Շահ-ի-Արմեններին՝ հարավից ճնշում գործ ղնող Բթոկյանների դեմ վստահելի և զորեղ պաշտպան ունենալու համար։

«Ի սոյն ամի,—գրում է Միխայել Ասորին 1165 թ. համար,—բերդեր զոր ունէին Հայր Սասնոյ, նեղեալ ի Մուփարկնայ ամիրայէն, տուին ի Շահի Արմենն՝ յամիրայն հյաթայ, զայն որ ունէին ի հին ժամանակաց»¹⁴։

Այս նույն իրադարձությունը Վարդան Արևելցին հաղորդում է հետևյալ կերպ.

¹¹ Մատթևոս Ռուսացի, Ժամանակագրութիւն, էջ 323—324։

¹² Յակոբ Ետի, տե՛ս «Վեֆայաթ Անյալ», Գահիրե, լ. 323—324։

¹³ Վարդան, նույն տեղում, էջ 124։

¹⁴ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, էջ 373։

«Սա (= Սուրման II) էառ զԱմուկ ի հետենկայ և զՍասունք ի Վիգենայ ամենայն վանորէիք, և պահէր ի խոր խաղաղութեան դամս վաթսուն»¹⁵։

Եթե, ինչպես հաղորդում է Վարդան Արենկցին, *«...սլաթում թաղավորող Շահ-ի-Արմենները հաճախ իրար կոտորում էին (և սպանեալ զհանիկն իւր, որոյ սպանեալ էր գորդիսն...»)* դահին տիրանալու համար, ապա արտաքին հարարերությունների մեջ նրանք ճգնում էին հաշտ քաղաքականություն վարել և այդ նպատակով հաճախ էին դիմում խնամիական կապերի հաստատմամբ հարևանների հետ խաղաղությունն ամրապնդելու միջոցին։ Ինչպես հաղորդում է Իրն Խալիբանն իր «Վեֆայաթ Աայան»-ում, Սուլթան II-ն իր աղջիկը կնույթյան է տալիս Կարնո էմիր Սալդուխին։

Սուլթան II Երկարակյաց Շահ-ի-Արմենի անժառանգ մահը վերջ է դնում նրա վաթսունամյա (1128—1185) խաղաղ տիրապետության շրջանին։ Իրար ևն խառնվում նրա դահին տիրանալ ցանկացողները։ Խլաթից բացակա էր նրա մամուլի գորավար Բեկթեմուրը, որը նրա մահվան լուրն առնելով շտապում է իսլաթ։ Խլաթ են շտապում նաև Սասունի տերերը՝ Հեթում և Շահնշահ եղբայրները, որոնք Պահլավունի կաթողիկոսի քրոջ որդիներն էին։ Հյուսիսից շարժվում են Փեհլևները, որոնք տիրակալության իրավունքներ էին վերապահում իրենց այդ երկրի նկատմամբ։ Հարավում Մոսուլի տակ էր գտնվում Սալահդդինի բանակը։ Նրա սյուզերենությունն ընդունած Դիարբեքի շրջանի օրթուկյանները և մրվանյան քրդերը, — որոնց զլուխ այդ ժամանակ կանգնած էր Քուլլըր-ադ-դինը (1185—1200 թթ.), — դժգոհ էին, որ զրկվել էին Սասունի ամառային արոտավայրերից։ Նրանք շտապեցնում էին իրենց սյուզերենին՝ Սալահդդինին։ Բեկթեմուրն անորոշ դրությամբ մեջ էր։ Նա սկզբում կապվում է Սալահդդինի հետ և խոստանում է իսլաթի հանձնել նրան և փոխարենը, վասալական կախման կարգով, ստանալ մի ուրիշ քաղաք։ Բայց շուտով Փեհլևները մոտենում են իսլաթին և, իրենց աղջկան կնույթյան տալով Բեկթեմուրին, խառնում են Սալահդդինի հաշիվները։

1185 թ. այս իրադարձությունների մասին արաբ պատմագիրը գրում է.

«Սալահդդինը մնաց Մոսուլի առջև, մինչև որ լուր եկավ թե հայերու իշխանը (շահ էրմեն) և իսլաթի տերը՝ Նասրեդդին Մոհամմեդ Բին Իբրահիմ Բին Սուրման էլ Գոթբի մեռած է և թե զերին (մամուլը) Բեկթեմուր հաջորդած է անոր»։

Տեսնելով, որ հաբեան իշխաններ աչք ունին իսլաթի վրա, և մտադրած և այդ քաղաքին վրա քալելու, Բեկթեմուր մարդ զրկելով Սուլթանին ցանկությունը զրգոնց իսլաթի վրա և համաձայնեցավ անոր հանձնելու երկիրը՝ զոհացուցիչ փոխարինությունով մը։ Շահ էրմեն մեռած էր նույն տարին Գրարի էլ Ախրը, հինգշաբթի օրը։ Այս պատճառով Մոսուլեն հեռանալով՝ Սուլթան Սալահդդին ղեկի իսլաթ ուղղվեցավ նույն ամսու 20-ին, իրեն առաջապահ ունենալով Իբրիլի տերը՝ Մուգաֆարեդդինը, որ այդ պահուն Հարբանի կիշխեր և Նասրեդդին Մոհամմեդ Բին Հասեդդին Շիրքուհը, որ Սալահդդինի հորեղբոր որդին էր։ Անոնք իջանեցին իսլաթի մոտ էթ Խազարա կոչված գյուղը և Սալահդդինը պատգամավորներ զրկեց Բեկթեմուրին՝ համաձայնության պայմանները որոշելու համար։ Այս պատգամավորները Բեկթեմուրի մոտ հասան այն պահուն, երբ Ազրբեյջանի, Արանի և Պարսկական Իրաքի տերը Շեմսեդ-

¹⁵ Վարդան, նույն տեղում։

դին Փեհլևան Բին Հելդրքյուզ հյաթի մոտեցած էր՝ քաղաքը պաշարելու նպատակով: Մարդ զրկելով՝ Բեկթեմուր ազդարարեց անոր, որ եթե իրմե չհեռանա, ինք Սուլթան Սալահեդդինի պիտի հանձնե երկիրը: Ասոր վրա Շեմսեդդին հաշտվեցավ Բեկթեմուրի հետ, իր աղջիկը կնության տվավ անոր և հեռացավ: Ապա մարդ զրկելով Սալահեդդինի՝ Բեկթեմուր ետ առավ հյաթը հանձնելու մասին տված խոստումը»¹⁶:

«Դրանից (այսինքն 1184—1185 թթ. դեպքերից հետո, երբ Գրիգոր տղա կաթողիկոսի քրոջ որդին՝ անհող մնացած սասունցի իշխան Շահնշահը փորձել էր թուրքմենների օգնությամբ խլել կաթողիկոսանիստ Հոռմկյա բերդը) հետո, — կարդում ենք Միխայել Ասորու «Ժամանակագրության» ֆրանսերեն թարգմանության մեջ, — մեռավ նաև Հայաստանի իշխան՝ Միրան Շահի-Արմենի էմիրն, տարիքոտ մի մարդ, որը բոլորովին հարազատ զավակ չունեի: Ահա թե ինչու նրա սպաներից մեկը, որ կոչվում էր Բեկթեմուր, մեջտեղ կանգնեց: Եվ որովհետև շտապում էր գնալ ու թաղավորել, ապա հարկադրված էր անցնելու Սասուն սարի առջևով: Այստեղ նա հանդիպեց հայոց կաթողիկոսի քրոջ տղային, որ Հոռմկյայից ապավինել էր այդտեղ: Նա բռնեց Բեկթեմուրին, մինչև որ վերջինս խոստում տվեց նրան, թե կվերադարձնի նրա հոր՝ Բակիանի բերդերը»¹⁷:

Նույն իրադարձությունների մասին հայ պատմագիրը գրում է.

«Եւ ի զալ միւսոյ ամին մեռաւ Շահի-Արմենն անորդի, և աւեր և ռուր և զերութիւն բազմացաւ ի վերայ աշխարհի նորա՝ ի շրջակայ ազդացն: Եւ զի թոռն Վիդենայ՝ Շահնշահ քեռորդի տեառն Դրիգորի կաթողիկոսի առնթեռ կայր մահուան շահին. առեալ զիրսն անկանի ի Սասունս, և անդ անկաւ ի ձեռս նորա Բեկդամուրն՝ որ էր իշխան ամենայն տան շահին. առնու ի նմանէ զբերդն Թաոձեան, և ուխտիւ արձակեաց զնա, որ և ստեաց ուխտին ի տիրելն իւրում ամբողջ շահին. և զայն ևս և զամենայն Սասունք եհան ի նմանէ, և արկ բնդ հարկս զեկեղեցիս և զուխտս»¹⁸:

Պետք է ենթադրել, որ արար պատմագրի, «էթ-Թագարան» Վարդան Արևմելցու հիշատակած «Թաոձեան» բերդն է, որտեղ և տեղի են ունեցել ընդհանրումները:

Բեկթեմուրը մեռնելով 1193 թ., հյաթի զահն ապահովում է իր որդու՝ Բադր Ադ-դին Աբ Սունքարի համար, որն այդ զահն վրա նստում է մինչև 1198 թ., երբ Սուլթանների տնից ոմն Մանսուր Մոհամեդին հաջողվում է տիրել շուրջ մեկ դար իրենց տոհմին պատկանած զահն: Ութ տարի հետո, 1206 թ. այս Մանսուրն էլ է մեռնում անժառանգ: Հյաթի զահն մեկ տարով անցնում է նրա ստրուկ զորավար Իզ-ադ-դին Բալբանին (1206—1207), որի միամյա թագավորության ժամանակ հյաթը նորից մրցակցության առարկա է դառնում հակոտնյա ուժերի համար:

1207 թ. Սալահեդդին սուլթանի եղբոր՝ Ադիլ-Սայֆադինի որդին՝ Նաջմադին Ավհադը արշավում է հյաթի վրա: Բալբանը օգնության է կանչում Իկոնիայի Սուլթանին և էրզրումի էմիրին: Միացյալ ուժերով նրանք թեև ետ են շարժվում Ավհադին, սակայն Իկոնիայի Սուլթանը, ցանկանալով իր երկրին

¹⁶ Բին հալիլ քան, Վեֆայաթ Աայան, Գահիրե, 1935, էջ 237:

¹⁷ Chabot, հատ. 3, էջ 398:

¹⁸ Վարդան, նույն տեղում, էջ 133:

միացնել հյաթի թագավորությունը, սպանում է Բալբանին ու փորձում մտնել նրա մայրաքաղաքը: «Բայց հյաթի բնակիչները,—ասում է ժամանակակից արաբ պատմագիր Բրն-ալ-Ասիրը,—նրան հտ շարտեղին: Այն ժամանակ նա զնաց Մանազկերտի վրա, բայց Մանազկերտի բնակիչներն էլ շհնագանդեցին նրան ու հեռու բռնեցին: Այդ ժամանակ հյաթի բնակիչները իրենց մոտ են հրավիրում Նաջմադին Ավհադին, որը հտ է դալիս ու տիրանում հյաթին և նրա շրջանին, բացառությամբ նրա մի փոքր մասի (Սասուն—Հ. Թ.): Սակայն հարևան թաղավորները չէին ցանկանում (նրա հոր պատճառով), որ նա տիրեր հյաթի շրջանին: Ընդհատ ալդալես էլ նրանից վախենում էին և նրան չէին սիրում վրացիները, և այդ պատճառով էլ հաճախակի հարձակումներ էին դորձում հյաթի շրջանի և նրա քաղաքների վրա...

Հյաթն ու նրա շրջանը զբաղվելուց հետո սուլթան ալ-Ազիլի որդի սուլթան ալ-Ավհադ Նաջմադդինը զնաց Մանազկերտի վրա, որպեսզի այնտեղ էլ կարող հաստատուի: Բայց հենց որ նա հեռացավ հյաթից, քաղաքի բնակիչները հարձակվեցին քաղաքում մնացած նրա զորքի վրա և դուրս բռնեցին: Բնակիչները ապստամբություն բարձրացրին և պաշարեցին միջնաբերդը,—որտեղ ապաստանել էին ալ-Ավհադի կողմնակիցները,—և հռչակեցին Շահ-ի-Արմենի նշանադրով, թեև նա արդեն մեռել էր, զրանով ցանկանալով ասել, որ իշխանությունը վերադարձվի նրա կողմնակիցներին և մամուլներին: Երբ ապստամբության լուրը հասավ սուլթան ալ-Ավհադին, նա հտ դարձավ (Միաժամանակ) զորք եկավ ալ-Ջեդիրայից, որով նա ուժեղացավ և պաշարեց հյաթը, որի բնակիչների մեջ տարածվեցին լուրեր, որ նախանձելով, ումանք անցան Ավհադի կողմը: Սուլթանը զբաղեց քաղաքը և շատ մարդ կոտորեց ու զերի վերցրեց նրա ներկայացուցիչներից շատերին, որոնց ուղարկեց Մայաֆարկին: Նա ամեն որ կոտորում էր բնակիչներին, այնպես որ շատ քերոր փրկվեցին: Դրանից հետո հյաթի բնակիչները ստրկացվեցին և տարածվեցին: Սուլթանը սկսվեցին ապստամբներին (ճեմերի—Հ. Թ.) մեջ, որոնց ձեռքին էր մինչ այդ գտնվում իշխանությունը»¹⁹:

Արաբ պատմագրի հաղորդումների մեջ սոսկ մեր ընդգծումները բավական են ցույց տալու համար, որ հյաթի բնակչությունը տնտեսում էր, որ էյուլբյանների հաղթանակով հյաթի թագավորությունն անջատվում էր Հյուսիսային Հայաստանից, որի հետ մշակութային մեկ ամբողջություն էր կազմում: Այս դրությունը չէր կարող հաճել իննել Հյուսիսային Հայաստանի նոր տերերին: Գանձակի Փեհլիսներն այդ ժամանակ թուլացել էին, սակայն նրանց փոխարեն ուժեղացել էին վրաց Բագրատունիները, որոնց տրամադրության տակ կար հայ-վրացական ուժեղ զորք: Ջաքարե սպասալարը և Իվանե Բաբելը, 1208 թ., մեկ տարով ուղացած, հայտնվում են հյաթի սպարիսպների տակ՝ նախկին դրությունը վերականգնելու համար: Այդ արշավանքն անհաջող է անցնում: Սակայն 1209—10 թթ. նրանք նորից են արշավում հյաթի վրա: Ուժերի գերակշռությունը բացահայտորեն Ջաքարեի և Իվանեի կողմն էր: Ավհադը հտ է բաշվում ու ապավինում է հյաթի սպարիսպների պաշտպանությանը: Սակայն Իվանեն անգուշորեն թակարդ է բնկնում ու զերվում-տարվում հյաթի Ջաքարեն տեսնելով իր հզոր կյանքին սպառնացող վտանգը, դադարեցնում է մարտական գործողությունները և սպառնալից նամակով գիմում է ոչ թե Ավհա-

¹⁹ И Б н - а л ь - А с и р, Тарих-аль-Кямилъ, изд. Ашфаа, Баку, 1940, էջ 132—133:

դին, այլ հլաթի բնակչությանը, որը, ինչպես տեսանք, գերազանցապես հայկական կազմ ունեւր։ Սպառնալիքն ազդեցություն է գործում, և պատերազմը վերածվում է հարսանյաց հանդեսի։

«Ապա արարեալ սէր ընդ միմիանս, խնդրեցին զդուստր Իվանէի ի կնութիւն, եղև որպէս խնդրեցին. առին պատանդս և արձակեցին զ Իւանէ։ Եւ նորաւ երթեալ ի տուն իւր, առաքեաց զդուստր իւր, որ եղև կին Կզոյն, և յետ նորաւ Աշրափին։ Բազում օգուտ եղև զալ կնոջ ի տուն Սուլտանացն, զի զիւրեցին քրիստոնէիցն, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ևս առաւել երկրին Տարօնոյ. զի վանորայքն՝ որ անդ էին, ընդ հարկիւ էին, թեթևացուցին զսակ հարկին, և կիսոց զամէնն իսկ թողին... և էր անուն կնոջն Թամթայ։ Եւ այսպես եղև սէր և միաբանութիւն ընդ թագաւորութիւնն վրաց և ընդ իշխանութիւն Սուլտանաց»²⁰։

Այսպիսով, գերի բնկած Իվանէն իր դստեր՝ Թամթային կնության է տալիս Ավհադին և նրանք բարեկամանում են՝ ապահովելով քրիստոնյա բնակչության շահերը։ 1212 թ. Ավհադը մեռնում է։ Նրա եղբայր Աշրաֆը, որ Մալաֆարկինի տերն էր, իր սուլթանությանն է միացնում հլաթը, ու իր ժամանակի սովորությամբ և հանուն հայ-վրացական ու էյուրպանների բարեկամության հարատեւության, ամուսնանում է իր եղբոր յայրու՝ Իվանէի քրիստոնյա դստեր՝ Թամթայի հետ։ Բայց տեղեկություններ չունենք, որ նա Թամթային տարած լինելը Մալաֆարկին։ Ընդհակառակը, հետագա դիպքերը հաստատ ցույց են տալիս, որ Թամթան շարունակաբար մնացել է հլաթում։ Այսպիսով, երրորդ անգամ, ապահովվում է «քրիստոնէասէր» և «աշխարհաշէն» քաղաքականության հաղթանակը հլաթի թագավորության սահմաններում։

1218 թ. Աշրաֆի հայր Ադիլ-Սայֆադինը մեռնում է Դամասկոսում. Աշրաֆն իր երբորը՝ Դադիին հլաթի կառավարիչ կարգելով, փորձում է նստել նոր զահին։ Այդ բանը նրան հաջողվում է միայն 10 տարի հետո, 1228 թ.։ Մինչև այդ հլաթի կառավարիչ կարգված Գապին 1224—1225 թթ. փորձում է ապստամբել ավագ եղբոր դեմ և ինքնուրույն դառնալ հլաթում։ Աշրաֆը 1225 թ. վերագրավում է հլաթը, պատժում եղբորը և՛ նորից Դամասկոսի զահին նստելու հոգսով տարված՝ հլաթը հանձնում է Թամթային՝ Ալի անունով մի զորականի օգնական-հեջուր կարգելով նրան։

Մոնղոլներից պարտված և շնդկաստանի վրայով Հյուսիսային Պարսկաստան ապավինած հորեզմի սուլթան Ջալալ-էդ-դինը Ադրբեջանի Փեհլևաններին, վրաց Բագրատունիներին և Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի էմիրներին ու սուլթաններին կոչ է անում միանալ ու համատեղ դիմադրություն ցույց տալ մոնղոլներին։ Անպատասխան մնալով նա սկսում է ասպատակել ու ավերել իր կոչին շարձազանքող Մերձավոր Արևելքի ֆեոդալական մեծ ու փոքր դինաստիաների երկրները։ 1226 թ. Գառնո մոտ նա ջախջախում է հայ-վրացական բանակը, ապա նույն տարին մտնում է Թիֆլիս, հիմնահատակ ավերում է քաղաքը և կոտորում ու կրոնադարձ անում քաղաքի քրիստոնյա բնակչությունը, տասը օրով ասպատակում է Արխադիան (որ ապավինել էր վրաց Ռուսուդան թագուհին) և ձմեռնամուտին մոտենում է հլաթին։ Թամթան քաղաքի (հավանաբար՝ նաև շրջանի) բնակչության օժանդակությամբ եռանդուն դիմադրություն է ցույց տալիս Ջալալ-էդ-դինին։

20 Կ ի ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 156—157։

Արաբ ժամանակակից պատմագիր. Իրն-ալ-Ասիրը հյաթի վրա Ջալալ-էդ-դինի արշավանքի մասին գրում է. «Նա մոտեցավ քաղաքին և սաստիկ կոփվ սկսեց նրա բնակիչների հետ: Նրա զորքերը մոտեցան քաղաքի պարիսպներին, բայց շատ սպանվածներ տալով ետ նահանջեցին:

Նա երկրորդ անգամ գրոհեց քաղաքի վրա և արյունալի կոփվ սկսեց նրա բնակիչների հետ: Նրա զորքը մեծ կորուստ պատճառեց հյաթի բնակիչներին, բնդհուպ մոտեցավ քաղաքի պարիսպներին, մտավ նրա արվարձանը և սկսեց անխնա թալանել ու զերի վերցնել չանանց: Այդ տեսնելով հյաթի բնակիչները՝ զայրացան և սկսեցին սիրտ տալ միմյանց: Նրանք նորից գոտեմարտի բռնվեցին զորքի հետ, կռվեցին ու խորեզմցիներին դուրս բռնեցին քաղաքից...

Մի քանի օր հանգստանալուց հետո Ջալալ-էդ-դինը նորից գրոհեց քաղաքի վրա, ինչպես արել էր առաջին օրը: Հյաթի բնակիչները կռվեցին, մինչև որ ֆաղաֆից հեռու բռնեցին նրա զորքը: Բնակիչները արիաբար էին կռվում և քաջաբար պաշտպանվում, որովհետև նրանք տեսել էին, թե ինչպես իրենց վատ էին պահում խորեզմի զորքերը, երբ կողոպտում էին երկիրը, թե ինչպիսի աշխատանքներ էին նրանք: Հյաթի բնակիչները կռվում էին այնպես, ինչպես կռվում են իրենց, իրենց ընտանիքը և իրենց ինչքը պաշտպանող մարդիկ»²¹:

Հյաթը գրավելու այս երեք անհաջող փորձից հետո Ջալալ-էդ-դինը զորքը ետ է տանում Գանձակի շրջանը, որտեղ ճնշելով իվայիտների ապստամբությունը և ետ մղելով թաթարական հետախույզներին, ամրապնդում է իր թիկունքը և ավելի հզոր բանակով 1228—29 թթ. ձմռանը նորից հայտնվում է հյաթի պարիսպների տակ: Աշրաֆը Նասիր Սալահ-էդ-դին Դավուդից (1227—1228) նոր էր գրավել Դամասկոսը և ի վիճակի չէր օգնության հասնելու հյաթին: Թամթանը նորից մենակ եռանդուն դիմադրություն է ցույց տալիս խորեզմի սուլթանի զորքերին. բնակչությունը նրա կողմն էր: Քանի կռիվը երկարում է, բնակչությունն այնքան ավելի եռանդուն մասնակցություն է ցուցաբերում կռիվին, որը վերածվում է քաղաքի քրիստոնյա բնակչության ինքնապաշտպանությանը գրոհող մահմեդական զորքի դեմ: Նրբ կռիվն այս նոր բնույթն է ստանում, քաղաքի պաշտպանության համար Աշրաֆի թողած մահմեդական զորքի ուժը՝ զորապետներ գավաճանում-անցնում են Ջալալ-էդ-դինի կողմը, և խորեզմցիները ներխուժում են քաղաք:

Իրն-ալ-Ասիրը Ջալալ-էդ-դինի երկրորդ արշավանքի մասին գրում է.

«Այդ, 626 (1228—29) թվականին Ջալալ-էդ-դինը պաշարեց սուլթան Աշրաֆին ենթակա հյաթ քաղաքը, որտեղ կային վերջինիս զորքերը: Նրանք պաշտպանվում էին և ֆաղաֆի բնակիչները օգնում էին նրանց՝ վախենալով Ջալալ-էդ-դինից, որին ատում էին նրա վատ վարվեցողության համար...

Այդ պաշարման ժամանակ Ջալալ-էդ-դինը մեծ եռանդ և զարմանալի համբերություն ցուցաբերեց: Նա բաբաններ մոտեցրեց քաղաքի պարիսպներին և շարունակ քար էր նետում, մինչև որ ավերեց պարսպի մի մասը, որը սակայն, վերականգնվեց բնակիչների ջանքերով...

Քաղաքը նրան հանձնվեց մի քանի էմիրների²² կողմից (1229 թ. մարտ ամսին): Քաղաքի անկման ժամանակ էմիրներից մի քանիսը ամրացան միջ-

²¹ Ибн-ал-Асир, т. 2, 163:

²² Պրանսերեն թարգմանության մեջ՝ «էմիրներից մեկի կողմից». տե՛ս „Journal de l'Asiatique“, 1849, т. 2, 301:

տալով նրան ոչ-էյուրյանների տոհմից: Այս ամենը մենք ասում ենք հայ, արար և ասորի ժամանակագիրների ու աշխարհագիրների տված տեղեկությունների հիման վրա: Սակայն վրացական աղբյուրը (Անանուն պատմիչը) մանրամասնությունների մեջ շատնայով ուրիշ բան է ասում. Քամթայի հլաթ հարս զայր նա համարում է վրաց քաղաքականության հաղթանակ: «Զաքարեն,—գրում է նա,—ստիպել էր հլաթի սուլթանին խոնարհվել և հաղթությամբ զարդարված առաջարկել էր վերջինին հաշտության հիմունքները»²⁷: Ակադեմիկոս Հ. Մա-նանդյանը գրում է. «Բրն-ալ-Ասիրը և սոսորական ժամանակագիր Աբուլֆարա-ջը հաղորդում են, որ հեջիրի 605 թ. (—16 հուլ. 1208—5 հուլիսի 1209) վրացական զորքերը մտան հլաթի ամիրայության շրջանները, զրավեցին Արճեշը և վերցրին մեծ ավար ու գերիներ: Նրանք պիմադրության չէին հանդիպել, որովհետև նեջմադդին էյուր Աուխազը, որը նոր էր նվաճել հլաթի ամիրայությունը, ղեկավար իր իշխանությունը չէր համարում կայուն և հաստատուն:

Այնուհետև հետևյալ տարին (1209—1210) նրանք նորից վերադարձան այստեղ և պաշարեցին հլաթ քաղաքը: Զաքարեն և Իվանեն, ըստ երևույթին, իրենց նպատակ էին դրել ազատագրել պատմական Հայաստանի նաև հարավային երկրները»²⁸:

Այս ամենից հետո եթե հիշենք, որ 1210 թ. մինչև Ջալալ-էդ-դինի կողմից գերվելը (1229), այսինքն ամբողջ 19 տարի, քանի հլաթը պատկանում էր էյուրյաններին, Քամթան մնաց միմիայն հլաթում, ապա պետք է ենթադրել, որ այդ տասնամյակներին հղորացած ու հաղթական Զաքարյանների դուստրո մի հասարակ փրկագին չէր, այլ «պատմական Հայաստանի նաև հարավային երկրները» ազատագրելու նպատակը հետապնդող քաղաքականության ներկայացուցիչն էին, նա հլաթում ուներ իր ապարանքը, իր տնտեսությունը, իր կալվածքները, իր զոյակները և իր զորքը: Ջալալ-էդ-դինի հրոսակախմբերի ղեմ հլաթի բնակչության մղած համառ ու հերոսական կռիվների մահմեդական պատմագրի ժլատ նկարագրության ամեն մի տող այդ է վկայում:

Ջալալ-էդ-դինի քարտուղար և պատմադիր Ալ-Նիսավին, որը հլաթի զրավման ժամանակ իր տիրոջ մոտ չէր գտնվում, խոսելով այդ ղեպերի մասին, ասում է, որ Ջալալ-էդ-դինը «տիրացավ» Աշրաֆի կնոջը: Կիրակոս Բանձակեցին թեև առաջին անգամ ասում է «առ զնա իւր ի կնութիւն» (էջ 215), սակայն կրկին անգամ անդրադառնալով այդ ղեպերին, ուղղում է իրեն և գրում, որ Քամթան «գերեցաւ ի խորագմեցի Սուլտանէն Ջալալագնէն»²⁹: Պարսկական Ատրապատականում հավաքելով խորտակված խորեզմի թագավորության պարտված զորքի մնացորդներին և մոնղոլների սարսափից ղեպի արևմուտք փախչող թուրքական այլ ցեղերից համալրելով իր զորքը, Ջալալ-էդ-դինը պարտված փախստականի դաժանությամբ ասպատակում էր Հյուսիսային Ատրապատականը, Վրաստանը, Հայաստանը: 1226 թ. Ջալալ-էդ-դինը Կաունո մոտ ջախջախել էր Քամթայի հոր՝ Իվանեի և եղբոր՝ Ավագի հայ-վրացական զորքը: Իվանեն ու Ավագը փախուստի դիմելով հաղիվ էին փրկել իրենց կյանքը: Նույն տարին Ջալալ-էդ-դինը զրավել էր Թիֆլիսը և կոտորել խաղաղ բնակչությունը: Նրա վայրագ զորքի հարվածների տակ խորտակվել էր ծաղ-

27 Մ ե ի թ ս ե թ-Բ ե կ, Վրաց աղբյուրներ..., հատ. Բ, էջ 44:

28 Հ. Մանանդյան, նույն տեղում, էջ 140—141:

29 Կ ի ռ ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 277:

կուն Վրաստանը: Գառնո կողմից և Թիֆլիսի անկումից հետո Ջալալ-էդ-դինը առանց դիմադրության անպատիժ ասպատակել էր ամբողջ Վրաստանը, հասել Աբխազիա, ապա վերադառնալով՝ դրավել Կարսը, Կաղզվանը՝ ամենուրեք սրի մատնելով խաղաղ բնակչությունը: Ամբողջ երեք տարի Քամթայի հայրն ու եղբայրը հալածական թաքնվել էին անհայտ ու անառիկ ամրոցներում: Բայց Քամթան կարողացավ ամբողջ երեք տարի հլաթի պարիսպների վրա համառ դիմադրություն ցույց տալ Ջալալ-էդ-դինին: Պարտությունից հետո նա կարող էր գերվել Ջալալ-էդ-դինի կողմից, վերջինս կարող էր բռնությամբ տիրանալ նրան, բայց Քամթան չէր կարող կամովին դառնալ իր հոր և եղբոր ռեսերվո թշնամու, ծաղկող Վրաստանը և Զաքարյանների ուժնւացող տունը խորտակող հորեզմի սուլթանի կինը: Գերություն մեջ Քամթան հանգիստ նստել չէր կարող. նա պետք է օգնության կանչէր ինչպես իր պաշտոնական ամուսնուն՝ Աշրաֆին, որն արդեն նստում էր Դամասկոսում, այնպես էլ իր եղբորը՝ Ավագին: Ջալալ-էդ-դինը նեղում ու կոտորում էր, ինչպես Իբն-ալ-Ասիրի, այնպես էլ Գանձակեցու վկայությամբ, «ոչ միայն զքրիստոնեայան, այլ և զպարսիկս»³⁰: Մերձավոր Արևելքի բոլոր պետությունները ոտքի ելան միասնական ջանքերով պարտության մատնելու հորեզմի սուլթանին: «Ապա,—գրում է Գանձակեցին,—միաբանելը Սուլտան Աշրաֆն և Քնմլ եղբայր իւր, որ իշխէր ի կողմանս Եգիպտոսի, և Ալադին, կոչեցին և իւրեանց օգնական ի զօրացն Հայոց. որ յաշխարհին Կիլիկեցոց, և ի Փռանդացն ծովեզերեայց, և եկին տալ պատերազմ ընդ խորագնացուն Ջալալադին»³¹: Միացյալ ուժերի կոիվը Ջալալ-էդ-դինի դեմ տեղի է ունենում 1230 թ., Սասունից հարավ, ներկայիս Դիարբեքիր (Ամիդ) քաղաքի մոտ: Այդ ժամանակ վրաց արքունիքը խնամիական կապերով կապված էր ոչ միայն հլաթի թագավորության, այլև Բկոնիայի սուլթանության և Փոքր Ասիայի այլ մահմեդական էմիրությունների հետ: Խաչակրաց երրորդ արշավանքի (1189—1192) ձախողումից հետո *modus vivendi* էր գոյանում ինչպես տիրող մահմեդական դինաստիաների և բնակչության ճնշող մեծամասնություն կազմող քրիստոնյաների, այնպես էլ քրիստոնեական մնացած առանձին իշխանությունների միջև: Այդ նոր փոխհարաբերության տեսանկյունից Ջալալ-էդ-դինի ասպատակությունները դատապարտելի էին ինչպես քրիստոնեական իշխանությունների, այնպես էլ Փոքր Ասիայի մահմեդական դինաստիաների կողմից, որոնք սկսում էին գնահատել հպատակ քրիստոնյա բնակչության տնտեսական դերը: Միացյալ ուժերով Ջալալ-էդ-դինի դեմ տարած հաղթանակը գոյացող *modus vivendi* կարգի հաղթանակն էր, որը մոնղոլական արշավանքներից հետո խափանվեց միայն օսմանյան պետության բարձրացման հետ զուգընթաց՝ նրա վարած դաժան խտրականության քաղաքականության հետևանքով:

Հայ պատմագիրը, արձանագրելով հանդերձ, որ հլաթի փրկության համար մղվող ճակատամարտում վառական դերը կատարում են քրիստոնյա զորքերը, որ մահմեդական սուլթանները հաղթանակից հետո «դադարեցին ի պնդելուց զհետ նոցա», որ «հաւատակիցը նոցա իցին», հաղորդում է նաև այն, որ քաղաքական իշխանության պոլիս կանգնած սուլթանները փորձում էին հակադրվել մահմեդական խուժանի մոլեռանդ խտրականությանը:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 244:

³¹ Նույն տեղում, էջ 215:

«Ասպա,—շարունակում է Կ. Գանձակեցին,—դարձան մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց, և ընդ որ անցանէին ընդ քաղաքս և ընդ դաւառս ելանէին ընդ առաջ նոցա պարուր և ծնծղայիւր, դովասացութեամբ ընդունէին: Իսկ Աւլադինն իբրև եկն ի Կեսարիա Կապադովկացոց, ամենայն բազմութիւն քաւլաքին՝ հանդերձ քրիստոնէիւր և քահանայիւր իւրեանց, խաչիւ և ժամահարօք, իբրև յաւուր միոյ ճանապարհ ելին ընդ առաջ նոցա. իբրև մոտ եղև Սուլտանն, բազմութիւն Տաճկաց ոչ տային թոյլ քրիստոնէիցն խառն ինքեանց հպիլ յերկրպագութիւն Սուլտանին, այլ յետս կոյս մղեցին զնոսա: Եւ նոքա ելին ի բլուր մի հանդէպ բանակին—իբրև եհարց Սուլտանն՝ թե ո՞չք են նոքա, և դիտաց՝ թէ քրիստոնեայք են, ինքն իսկ մեկնեցաւ ի զօրէն միայն, և զնաց ի մէջ նոցա. և հրամայեաց հարկանել ժամահարսն, և պաշտել բարձրաձայն. և այնպէս եմուտ ի քաղաքն, և ետ նոցա պարգևս, և առաքեաց յիւրաքանչիւր տեղիս»³²:

Ջաբարյաններն այդ ժամանակ հալածական թաքնվել էին անառիկ ամրոցներում: Նրանք զորք չունեին Ջալալ-էդ-դինի դեմ մղվող մեծ ճակատամարտին մասնակցելու համար: Սակայն Ավագը կարողանում է,—մինչ Ջալալ-էդ-դինն զբաղված էր Ամիդի ճակատամարտով,—գալ հլաթ և ազատելով Վրաստան տանել իր քրոջը՝ Թամթային: Ամիդի մօտ շարաշար պարտություն կրելուց հետո Ջալալ-էդ-դինը ապավինում է Մուղան՝ այնտեղ նոր զորք հավաքելու համար, սակայն հանդիպելով թաթարների մի զորամասի, որը հատկապես ուղարկված էր նրան բռնելու համար, ետ է դառնում և Բասենի վրայով հետապնդվելով նորից հասնում Ամիդ քաղաքի շրջանը, որտեղ թաթարները վրա հասնելով վերջնական պարտության են մատնում նրան: Վերջին կողմնակիցները լքում են նրան և մենակ մնացած Ջալալ-էդ-դինը սպանվում է Սասնո լեռներում: Քանի որ վերջին պահին նրա հետ ոչ ոք չի եղել, ժամանակի պատմագիրները տարբեր ձևերով են նկարագրում նրա վախճանը: Կիրակոս Դանձակեցին գրում է.

«Իսկ Ջալալատին Սուլտանն դարձաւ մեծաւ ամօթով յաշխարհն Աղուանից ի բերրի և յարգաւանդ դաշտն, որ կոչի Սուղան, և անդ ղետեղեալ կամէր զօր ժողովել, ապա Թաթարն՝ որ եհան զնա յերկրէն իւրմէ փախստական, զհետ մտեալ նորա՝ տարեալ վարեաց զնա մինչև յԱմիթ. և անդ եհար զօրս նորա սաստկապես. կորեաւ և անօրէն իշխանն, թէ ի նմին պատերազմի, և թէ որպէս ոմանք ասեն՝ երթայր հետիոտտ փախստական, դիմեալ նմա առն միոջ, և գիտացեալ՝ թէ նա է, սպան զնա փոխանակ արեան մերձաւորի իւրոյ, զոր սպանեալ էր նա յայլում աւուր»³³:

Ջալալ-էդ-դինի մահը տեղի ունեցում է 1231 թ.: Նույն այդ թվականին Ամիդի շրջանից ետ դարձավ մոնղոլների հետապնդող ջոկատը, և մինչ մոնղոլներն ավելի մեծ ուժով նորից կարշավեին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի վրա, Իկոնիայի Գոյ Կոբաթ սուլթանը 13 տարի (1231—1244) տիրում է հլաթին:

Թամթայից հետո հլաթում թագավորել են մոնղոլների հետ գործադրություն հաստատած մահմեդական իշխանավորներ, որոնք իրենց նույնպես մեծարել են շահ-ի-արմեն տիտղոսով: Այս մահմեդական շահերի դամբարաններին³⁴ իմանում ենք, որ հլաթի շահ-ի-արմեն Հասան աղա իրն Մահմուդը մե-

³² Նույն տեղում, էջ 216:

³³ Նույն տեղում, էջ 217:

³⁴ Л и н ч, Армения, том II, էջ 368 և 375:

ոել է 1273 թ., նուդադայ ադան՝ 1279 թ., իսկ սրա որդին՝ Թիմուր ադա իրն նուդադայր՝ 1281 թ.: Հայաստանը և Փոքր Ասիան (ներառյալ Ռուբինյանների Կիրիկիան և սելջուկների Իկոնիան) ենթարկվում էին մոնղոլական իլխանների պարսկական ճյուղին, որի կենտրոնը Բավրիդն էր. իլխանների մի փոխանորդ նստում էր Էրզրումում. հավանաբար իսլամը ենթարկվում էր Էրզրումի փոխանորդին:

Հայկական առանձին հողերի մահմեդական իշխանավորների համար ժամանակի հայ պատմագիրների զործածած «քրիստոնէասէր», «աշխարհաշէն» և այլ էպիտետները հոգևորական շոալյություն չեն և ոչ էլ շողոքորթություն: Շահ-Աբրահիմ ղևո շատ փոքր մահմեդական առանձին իշխանավորներ տեսնում ու գնահատում էին այն մեծ օգուտը, որ տալիս էին երկրագործ, արհեստավոր և առևտրական բնիկները: Հայտնի է, որ արյունարբու Լենկ-Թեմուրն անգամ Շահ-Աբրահիմ Երկու հարյուր տարի առաջ, օգտագործում էր հայ առևտրականների հմտությունը: Բանն այն է, որ նախան արևմուտքում օսմանլուսն քուրմերը կրոնիկն Բյուզանդիոնի տեղը և նորանոր նվաճումներ կանեն ինչպես արևմուտքում, այնպես էլ արևելքում. իսկ Սեֆեվիդները կրոնիկն Սասանյանների տեղը և Հայաստանի տերիտորիայում կրաիվիկն օսմանցիկների հետ, այսինքն Հայաստանի համար կվերականգնվե հունա-հռոմեական արևմուտքի և պարսկական արևելքի դարավոր բախման ասպարեզը հանդիսանալու տխուր վիճակը, բուֆերային Հայաստանում և հարակից երկրամասերում թափառող վաշկատուների իշխանավորները արյունհեղությամբ և ավերածությամբ քաղաքական իշխանության հասնելուց հետո փորձում էին հենվել ճրնշող մեծամասնություն կազմող բնիկ հայ ժողովրդի վրա և հրենց հռչակել շահ-ի-արմեններ: Այդպես վարվեցին Տարոն-Տուրուբերանին տիրած սելջուկ Սուլթանն ու նրա սելջուկ հաջորդները (1100—1207), քրդական ծագում ունեցող էյուբյանները (1207—1250), էյուբյաններին հաջորդած մահմեդական իշխանավորները. այդպես վարվեցին նաև Լենկ-Թեմուրի արշավանքներից առաջ ու հետո հայկական լեռնաշխարհում գլուխ բարձրացրած Կարա-Կոյունլու (1406—1469) և Աք-Կոյունլու (1378—1502) թուրքմենները, որոնցից Կարա-Կոյունլու Բսքենդերը (1420—1437) ոչ միայն իրեն հռչակեց շահ-ի-արմեն, այլև հող նախապատրաստեց հայ բնօրրանի կենտրոնում՝ էջմիածնում ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը վերականգնելու համար: Նոր էր վերջացել Լենկ-Թեմուրի ավերիչ արշավանքը Հայաստանի վրայով ղևայի Փոքր Ասիա, բայց Շահրուհ (1447) Հայաստանի տերիտորիայի վրա շարունակ պատերազմներ էր մղում կարա-կոյունլուների դեմ: Վիճարանության իրենց հմուտ եղանակի համար աղթարմա-կախարդ հորոքուման արժանացած ունիթոները մեծ ուժ էին ներկայացնում մանավանդ նախիջևանի շրջանում և սպառնում էին անդեկ մնացած հայ եկեղեցուն, որի տնդոր, դիմազուրկ դարձած պետերը նստում էին հեռավոր Սսում: Շահ-ի-արմենի համար հարկավոր էր, որ իր հպատակների եկեղեցին ուրույն և հզոր կենտրոն ունենար իր երկրի սահմաններում: Եվ հարազատ որդու կողմից դավադրաբար սպանված Բսքենդեր շահ-ի-արմենի եղբոր՝ Ջհան-շահի (1437—1467) օրոք իրազործվեց լուսավորչական եկեղեցու մայր աթոռի վերահաստատումը էջմիածնում՝ Երևանի տիրակալ Յաղուր բեգի ջանքերով: Բնորոշ է, որ Թուլմա Մեծսրեցին, որ էջմիածնի աթոռի վերականգնման ամենակոանդուն զործիչն է եղել և թողել է մեզ այդ իրադարձությանը նվիրված իր «Յիշատակարանը», ցանկանալով հանդերձ

զանազան տեսիլների նկարագրությամբ վարքագրական բնույթ տալ իր «Յիշատակարանին», այնուամենայնիվ, ասում է, որ 1441 թ. կաթողիկոսարնտիր ժողովրդ, որ պիտի իրագործեր հայ բնօրրանի լուսավորչական հոգևորականության նվիրական իղձը, գումարվել է Արարատյան տիրակալ Յաղուր բեդի հրավեր-նամակով («առետեաց՝ զալ վաղվազակի առանց ահի և երկիւղի կատարել զինղիրս ձեր»³⁵) և որ վերոհիշյալ Յաղուր բեդր ոչ միայն նամակով հրավիրել է լուսավորչական հայտնի հոգևորականներին, այլև «իբրև զթագաւոր քրիստոնէից սիրով ժողովեալ զղօրս իւր և զմեզ զամենեւեան, փողով և թմբկով գոչմամբ բարձրադունիւ մտօք ի սուրբ քաղաքն Վաղարշապատ»³⁶։ Իսկ երբ պարզվում է, որ Սոս կաթողիկոս Մուսարեղյանը չի ուզում էջմիածին գալ և երկարատև ու բազմանգամ ժողովում տարածայնություններ են ծագում և ցրվելու տրամադրություն է առաջ դալիս, «հրաման եղև ի բռնաւորէն օրհնել կաթողիկոս առանց հակառակութեան»³⁷։

Հիմնականում աշխարհագրական անբարենպաստ դիրքի բերումով Շահ-ի-արմեններին շահողվեց քաղաքական կայուն իշխանություն ստեղծել Հայկական բարձրավանդակում, որի բուֆերային դիրքը ղնալով ավելի էր շեշտվում հզորացող Թուրքիայի և Պարսկաստանի սրանքում։ Սակայն կաթողիկոսության վերականգնումը հայկական բնօրրանում քաղաքական հույժ կարևոր իրադարձություն էր ոչ միայն այդ հեղհեղուկ դարաշրջանում, այլև հայ ժողովրդի հետագա ամբողջ պատմության համար։ Այն հանգամանքը, որ մի տասնամյակից էլ պակաս ժամանակամիջոցում, բնդամենը 3—4 տարում, էջմիածինը կարողացավ հնչուն դրամով ղնել տասնյակ գյուղեր և դառնալ ֆեոդալական ազդեցիկ ու հզոր կազմակերպություն, որի հովիվները անմիջական հարաբերության մեջ էին մտնում շահերի ու սուլթանների հետ և իրենց ուժերի ներածի չափով պաշտպան կանգնում անպաշտպան հոտին, վկայում է հայ ժողովրդի պոտենցիալ անմար ուժն իր բնօրրանում։

ШАХ-и-АРМЕНИ

А. Г. ТУРШЯН

(Резюме)

После нашествия сельджуков (XI в.) и до образования и усиления Османской империи на западе (XV в.), и возвышения Сефевидов на востоке (1502) в буферной Армении властвовали отдельные номадские племена, однако в стране, и численностью и культурой, преобладали армяне. Поэтому военачальники этих номадских сил именовали себя Шах-и-Армениями («королями Армян») и старались защищать самостоятельность своих владений против Иконийского султаната и Османской империи на западе и Сефевидов на востоке.

Первым Шах-и-Арменом был сельджукский военачальник Сукман (1100), который выбрал столицей своего царства Ахлат (Хлат) на северо-

35 «Թովմա Մեծորեցու Յիշատակարանը», Թիֆլիս, 1892, էջ 65։

36 Նույն տեղում, էջ 69։

37 Նույն տեղում։

западном берегу Ванского озера, в армянской провинции Тарон-Турубегран, издревле называвшейся «Домом армян».

В 1207—1228 гг. трон в Ахлате перешел в руки Эйюбидов, но страной фактически правила жена первого Эйюбида, христианка Тамита—дочь Захарида Иване (1209—1250). После Тамиты страной правили назначенные монголами военачальники.

Нашествие Тимура внесло большие изменения в политическую жизнь Ближнего Востока. Временами здесь возвышаются туркменские племена Кара-Койунлу (1378—1469) и Ак-Койунлу (1378—1502), правители которых, когда им удавалось завладеть Ахлатом, любили именовать себя Шах-и-Арменами.

Из-за буферного, неблагоприятного положения на стыке усиливающихся Османской империи и шахской Персии Шах-и-Арменам не удалось создать стабильную власть и государственность, но в последующей истории армянского народа важное значение имело перенесение центра армянской церкви с Сиса (Киликия) в Эчмиадзин, что произошло в 1441 г., в период царствования брата Шах-и-Армена Искендера (1437—1467).